

„Az ellenzékben inkább a második vonalat püfölték”

Oral History-interjú Nagy Jenővel, az AB szamizdatkiadó egyik vezetőjével (részlet)

Mi jellemezte a hatvanas-hetvenes években a fővárosban a bölcsészkarra járt évfolyamokat? Ha a szamizdatos tevékenységed fényében kérnéd arra, hogy jellemezd az egyetemista éveidet, miképp írnád le azt az időszakot? Mennyiben tekinthető az későbbi ellenzéki ténykedésed előkészítésének?

A középiskolában végzős diákként eljártam már akkor legalább két éven keresztül egy *Studium Generale* nevű előkészítőre, ami egy nagyon fontos mozzanat volt az életemben. 1968 körül az egyetemisták is kicsit mozgolódtak, és kaptak egy lehetőséget, hogy csináljanak valami hasznosat. Hátrányos helyzetű diákokat hívogattak, körbejárták az iskolákat, és aki jelentkezett és fölvettek, az onnantól fogva minden szombat délutánját ott töltötte az egyetemen.

Meghatározó élmény volt a katonaság, ami akkor kötelező volt. Itt többnyire azok voltak együtt, akik utána egyetemre mentek. Ez nagyon érdekes volt: olyan, mint egy kis „próbaházasság”, vagy nem is tudom, mihez hasonlítható. Megismertük egymást. Én láttam ott például Magyar Bálintot¹ a zászlóalj KISZ-titkári helyén, meg ők is láttak engem, mire tehát visszamentünk az egyetemre, addigra már egy kicsit össze is haverkodtunk. Sokat voltam fogdában, ahol emeletes ágyak voltak. Hallottam, hogy beszélgetnek a fiúk fölöttem, hogy „Biszku bekeményít!”, és hasonló bennfentes információkat csereberéltek a fejem fölött. Közöttük volt az

Esti Hírlap főszerkesztőjének, illetve Pándi Pálnak² a fia. Ők kerültek jobbra a bölcsészkarra. Előbbitől tudtam meg, hogy nem indítják el a filozófia szakot, annak ellenére, hogy minket oda felvettek. Ez egyrészt témát adott a „Magyar Bálint-féle” egyetemi KISZ-alapszervnek, mert egész működésük abból állt, hogy követelték, hogy Nagy Jenőket vegyék fel a filozófia szakra. Másfelől, ez nekem lehetőséget adott, hogy válasszak bármit, amit lehet: a francia szakot választottam. Egy év múlva a tanárok eltanácsoltak, ekkor indult be Magyarországon a nappali szociológia képzés. Annak volt egy egyéves előkészítője, és bár arra nem jártam, utána átkérhettem magam oda, és tulajdonképpen ott már azok is voltak, akiket korábbról ismertem.

Az egyetemen nemcsak engem, de a többieket is nagyon foglalkoztatta a társadalmi mobilitás kérdése. Az ember látta, hogy csak az „úri” gyerekek vannak itt az egyetemen. Én sem számítottam igazából vidéki fiúnak, csak hozzájuk képest egy picit „vidékibbnek”. Mondjuk a szociológia szakon láttam, hogy tényleg egyedül én voltam, aki megtapasztalta valaha azt, hogy szegénység van. Az egyetemen csináltunk egy önképzőkört, főként azokkal, akikkel együtt voltam katona, összeverődöttünk, és többek között olyan kérdőívet dolgoztunk ki a saját fejünk szerint, amelyben a szociális viszonyokra kérdeztünk rá. Hiszen akkoriban a szocializmus volt a „plakátra” írva, de kíváncsiak voltunk, hogy érvényesült-e itt a társadalmi esélyegyenlőség is. Ferge Zsuzsa³ tanított a szociológián arra, hogy létezik társadalmi és egyéni mobilitás. Ezt előtte más szavakkal

¹ Magyar Bálint (1952): szociológus, politikus. 1972–77 között az ELTE BTK angol, történelem és szociológia szakára járt, a diploma megszerzését követően 1977–81 között az MTA Világgazdasági Kutatóintézet Kelet-Európa Osztályának munkatársa, majd 1982–87 között a Szövetkezeti Kutatóintézet tudományos munkatársa volt. 1988–90 között a Pénzügykutató Rt. alkalmazta. A szamizdatkészítés mellett részt vett a *Medvetánc* folyóirat szerkesztésében, egyik alapítója a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének (TDDSZ) is. 1988. május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózata egyik alapítója tagja, november 13-tól pedig az SZDSZ alapító ügyvivője és a pártprogram egyik készítője, az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásai során a párt küldötte. A rendszerváltást követően több választási kampány során az SZDSZ kampányfőnöke, 1998–2000 között annak elnöke. Öt cikluson át országgyűlési képviselő (1990–2010), 1996–98, majd 2002–2006 között művelődési és oktatási miniszter.

² Pándi Pál (1926–1987): irodalomtörténész. 1949-től az ELTE-BTK oktatója, 1955 decemberétől a *Szabad Nép* kulturális rovatvezetője. 1961–63 között az *Új Írás* folyóirat egyik szerkesztője, 1967–71 között a *Népszabadság* kulturális rovatának vezetője. A pártállam egyik vezető kultúrpolitikusaként 1972-ben alapító szerkesztője volt a *Kritika* folyóiratnak, majd visszatért a *Népszabadsághoz*, 1985-ig tevékenykedett ott.

³ Ferge Zsuzsa (1931): közgazdász, szociológus, statisztikus. 1953-ban végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, úttörő eredményeket ért el a társadalmi egyenlőtlenségek és a mobilitás, valamint a szegénység kialakulásának és jellemzőinek kutatása során. 1953–68 között a KSH munkatársa, 1960-tól a Rétegződéskutató Osztály vezetője. 1968–88 között az MTA Szociológiai

ugyanúgy tudtuk: egy-egy ember mindig kiugorhat, van egy pap vagy egy osztályfőnök, aki felkarolja, de igazából egy normális társadalomban a boly és nem az egyes emberek érdeke a fő, a hangyabolynak meg a társadalomnak pedig az a jó, amikor nagyon nagy esélye van annak, hogy bárkiből bármi lehet. Ezt a kört hamar felbomlasztották, betettek oda egy felügyelőtanárt, akit Angelusz Róbertnek⁴ hívtak. Ez a szociológia szak is egy kicsit „kísérleti hely” volt, és azért nekünk tetszett is.

Én igazából a későbbi szamizdatos világgal, annak az akkori csíráival úgy kerültem kapcsolatba, hogy a Studiumban nekünk két tanárunk volt, egy magyar nyelv- és egy irodalomtanár, az utóbbi Krokovay Zsolt⁵ volt. Krokovay lett egy nagyon meghatározó élményem, kicsit apa-pótlékként is tekintettem rá, ő gyakran eljött hozzám a Római-parti kis víkendházamba, ahol akkoriban éltem – elég mostoha körülmények között, de azért sokan irigyeltek érte. Tőle hallottam először a „Lukács-iskoláról”, akikkel ugyan nem ismerkedtem meg, de tudtam, akkoriban nagyon igényes dolgokat csinálnak. Rengeteget jártam a könyvtárba, és tetszett nekem, hogy azoknak, akiket amúgy

messziről csodáltam, a közelükben ülhetek. Valahogy bekéredzkedtem aztán az Akadémia könyvtárába is, és ott ült például Kis János⁶ hátul, előtte Bencze György.⁷ Mindenkinek foglalt helye volt. Ebbe a közegbe is kicsit „beleszocializálódik” az ember. Bár én nem annyira tudományos szocializmusban képeztem ki magamat, hanem sok ezen kívüli dologban a hetvenes években.

Bár voltunk katonák, és ott éles fegyverrel is lövöldöztünk, meg fenyegettek minket, fogdában is voltunk, a páni félelem valahogy nem volt bennünk. Ez nem a mi érdemünk, hanem valószínűleg így működik a világ, hogy jön egy újabb generáció, akit már nem lehet úgy beoltani azzal, ahogy az előző generációt, amelyik még látta, hogy bárkit bármiért el lehet vinni, és nincs védett személy. A Haraszi-pert⁸ egyértelműen a korszak fordulópontjának mondanám. Ez volt szerintem Haraszi⁹ életének a fő műve, hogy elment egy gyárba dolgozni, és először találkozott egy picit a valósággal. Ekkor kaptunk valami kis jelzést arról, hogy hol élünk, ez egy üzenetféle volt. Fontos ugyanakkor, hogy ha jól tudom, abból lett a per, hogy a legépelet szöveget kölcsönadta – tehát az még nem történt meg, hogy az utcán terjesztette volna.

Intézetében a Társadalomtudományi Osztály vezetője tudományos főmunkatársként, 1988–96 között az ELTE-BTK Szociológia Intézetében a Szociálpolitika Tanszék vezetője. 1986–89 között az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközösségének tagja. 2005–2011 között az MTA Gyermekszegénység elleni programirodájának vezetője.

- ⁴ Angelusz Róbert (1939–2010): szociológus. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult, a végzést követően a Debreceni Egyetemen kapott állást, 1969-ig a Politikai Gazdaságtan Tanszéken tanársegéd. 1972-ben került az ELTE-BTK Szociológiai Intézetébe. 1996-ban habilitált, kutatási területe a tudásszociológia, a társadalmi rétegződés és a kommunikáció összefüggései. Napjainkban szakkollégium is viseli a nevét.
- ⁵ Krokovay Zsolt (1946): filozófus. Az 1965-ben megszerzett érettségi követően az ELTE-BTK magyar, majd filozófia szakán folytatta tanulmányait 1972–74 között. 1974–79 között a BME Filozófia Tanszékén tanított. Kapcsolatba kerülve az ellenzéki mozgalmakkal és a szamizdatkészítéssel, részt vett a „repülőegyetem” munkájában, lakásszemináriumokat tartott. A *Napló* c. ellenzéki szamizdat szerzője. 1980-ban doktori címet szerzett, majd Soros-ösztöndíjakkal brit és amerikai egyetemeken tanult. 1990–94 között az SZDSZ parlamenti frakciójának egyik szakértője.
- ⁶ Kis János (1943): filozófus. A magyar-orosz tannyelvű Gorkij Iskolában tanult, az 1962-ben megszerzett érettségit követően az ELTE-BTK filozófia szakán folytatta tanulmányait, ahol 1967-ben szerzett diplomát. Az ún. „Lukács-óvoda”, Lukács György marxista filozófus tanítványai közé sorolható. Bence György és Márkus György mellett társszerzője volt a revizionista irodalom egyik klasszikusának számító *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* c. munkának, aminek a pártállami fogadtatása kedvezőtlen volt. Elbocsátották az MTA BTK Filozófia Intézetéből, amelynek 1967–73 között munkatársa volt, és szilenciumra ítélték. Gyakori előadója volt a Hétfői Szabadegyetemnek, szabadúszó műfordítóként is dolgozott, vezető szerkesztője volt a *Beszélő* folyóiratnak. Az SZDSZ alapító tagja és első elnöke. 2002-ben kilépett a pártból.
- ⁷ Bencze György (1941–2006): filozófus. Az ELTE-BTK-n szerzett filozófus diplomát, majd a Lukács-iskola tanítványaként az MTA Filozófiai Intézetében kapott állást tudományos segédmunkatársként. 1972-ben foglalkoztatás és publikációs tilalom alá helyezték, doktori értekezését csak 1989-ben védte meg. Több mint másfél évtizeden keresztül szabadúszó értelmiségiként műfordítással, továbbá az Akadémiai Kiadó kötetlékében kéziratserkesztéssel foglalkozott. 1982–90 között amerikai egyetemeken vendégoktató. 1990-ben egyetemi tanári kinevezést kapott.
- ⁸ Haraszi Darabér-perének feldolgozását lásd: Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet.” Haraszi Miklós Darabér-peré és emlékezete, 1973–74. *Clio Műhelytanulmányok*, 2020/7. https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_4ad7fa18fb5c457c8e1e6248d9bac450.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 11. 02.)
- ⁹ Haraszi Miklós (1945): politikus. Kivándorolt zsidó szülők gyermekeként született Palesztinában, 1948-ban tért vissza a család Budapestre. 1964-ben kezdte meg tanulmányait az ELTE-BTK filozófia-magyar nyelv és irodalom szakán. 1966–70 között aktív részese volt az egyetemi ifjúsági mozgalmaknak, ami miatt számos hatósági összeütközése volt, rendőri felügyelet alatt tartották, diplomáját nem kaphatta meg, kizárták az ország összes egyeteméről. 1970-ben a Magvető Kiadó megbízásából a vállalati társadalom szociografikus tanulmányozásába kezdett, a GANZ-Mávag és a Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatokat a korabeli munkásélet jellemzőiről. 1972-ben írta meg a később tizennégy országban megjelenő *Darabér* című művét, ami miatt 1973 májusában letartóztatták, s csak egy kéthetes éhségstrájk után engedték vádlottként szabadon. Államellenes izgatás miatt eljárást indítottak ellene, s 1974 januárjában a kézirat elkobzása mellett nyolc év felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. 1992-ben rehabilitálta a Legfelsőbb Bíróság. 1978-ban útlevelet kapott, ezután megsokasodtak nyugati útjai. Alapító szerkesztője volt a *Beszélő*nek, 1989–90-ben az SZDSZ sajtófőnöke lett, az 1990-es országgyűlési választásokon egyéni képviselői mandátumot nyert Budapest VIII. kerületében. A kilencvenes-kétezres években több EBESZ- és ENSZ-misszió tagja.

A március 15-éből kimaradtam. Az egyik legjobb barátom a mai napig is Szalay Miklós,¹⁰ akit 1972-ben lecsuktak két évre. Mialatt én az egyetemen a büfében „okoskodtam”, őt lefoglalták, két év börtönbüntetést kapott, az egyetemről is kirúgták, és bár utána elvégezte, mosógépszerelőként tartotta el a családját és magát. Ezzel együtt, hogy végig dolgozta az életét, nekem több nyugdíjam van, mint neki, lényegében a lánya tartja el az USA-ból.

Mindezzel a kapcsolatrendszerrel és tapasztalatokkal felvértezve hogyan folytatódott az utad az egyetem után?

Az egyetem elvégzése után, még 1977-ben azonnal lett állásom, három évig az egyetemen dolgoztam, pontosabban a Magyar Tudományos Akadémiának és az ELTE-nek volt egy közös kutatása, az volt az én első és utolsó munkahelyem. A kutatócsoport meglepő módon rengeteg, akkor nem is tudtuk, hogy mennyi pénzt kapott. Voltak, akik kitalálták, hogy tudományos kutatási főirányként valamilyen „szocialista tudatot” fogunk kutatni. Ennek volt egy munkacsoportja, ott olyan embereket bújtattak el, mint például Csalog Zsolt,¹¹ de ide vettek fel engem is, majd a feleségemet

is. Tulajdonképpen az lett volna a dolgunk, hogy szerződések kössünk kutatókkal, akik tanulmányt írnak, és a végén ebből majd születik valami. Egy idő után nem tudtuk már, hogy mit csináljunk jó dolgunkban, ezért meghívtuk Melis Ildikót,¹² hogy tanítson minket angolul, viszont nem volt rá rubrika, hogyan és milyen jogcímen fizessük ki. Akkor kitaláltuk, hogy ők – a műszaki egyetemen tanító filozófiatanár férjével – alkossanak egy olyan műfajt, hogy „dokumentáció”. Ez a dokumentáció azt jelentette, hogy a nyelveket nem tudó, de azért érdeklődő, marxista-leninista iskolát végzett emberek betekintést nyerhettek kivonatos formában abba, hogy mégis mi az a társadalomtudomány. Az ennek megismertetésére szolgáló kis kiadványokból vettünk tőlük, és úgy fizettük ki őt.

Vérszemet kaptam, aminek aztán mindenfajta jó meg rossz következménye is lett. Eldöntöttem, hogy akkor nálunk is lesz ilyen. Ekkor kezdtem igazából megismerkedni a Kenedi Jánostól¹³ kezdve Krassó Gyuriig¹⁴ sokakkal, szinte mindenkivel. Kis Jánostól kezdve mindenkinek felajánlottam a segítséget. Érdekes, hogy ő ezt nem vette igénybe, de a felesége például igen. Utólag egy kicsit fáj, hogy amikor én kerültem olyan helyzetbe, hogy jó lett volna valami segítség, akkor

¹⁰ Szalay Miklós (1948): fizikus, szakmunkás. Tanulmányait a szegedi orvosi egyetemen kezdte meg, majd másodévből Budapesten fizika szakon folytatta tanulmányait. A szegedi születésű diák 1970. március 15-én a fővárosi Petőfi-szobornál tartott megemlékezésen garázdaság miatt egy éjszakát a rendőri fogdán töltött, két évvel később azonban a Batthyány-örökmécsesenél tartott szónoklata, szavai miatt eljárást indítottak ellene, végül jogerős ítélet alapján húsz hónapot börtönben töltött. Elítélésekor végzős fizikushallgató volt, szabadulása után közvetlenül azonban nem nyílt módja az egyetem befejezésére, így szakmunkásnak állt és háztartási gépszerelőként tért vissza a munka világába. Diplomáját csak bő egy évtizedre rá szerezte meg. A Bányagépgyárban és a Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalatnál (GELKA) helyezkedett el elektroműszerészként, 1986 után kispárosként folytatta. 1984-ben egyike volt azoknak a fizikusoknak, akik Andrej Szaharov Nobel-békedíjas orosz fizikus és felesége illegális fogva tartása miatt „jelképes túsznak” ajánlották magukat.

¹¹ Csalog Zsolt (1935–1997): író, szociológus, etnográfus. Középkorú diákként részt vett a katolikus ifjúsági mozgalomban, valamint megismerkedett a vidéki külvárosi munkás- és szegénynegyedek világával. A 1956-os forradalom és szabadságharc napjaiban egyetemistaként jelen volt a Magyar Rádió környéki harcokban, a megtorlás elkerülte. 1960-ban szerzett diplomát történelem-néprajz szakon. Kemény István megkeresésére szociológiai terepmunkát folytatott, és a cigányság társadalmi helyzetét leíró szociográfiákat készített, amelyeket publikáltak is. 1985–89 között többnyire az USA-ban élt, Kocsis Annamária álnéven azonban itthon is publikált. A Szabad Demokraták Szövetségének alapító tagja, 1989 decemberében Romániába utazott a segélyszállítmányokat vívó konvoj tagjaként. Az 1989–90-es rendszerváltoztatást követően a cigány- és hajléktalanügy tevőleges szószólója volt.

¹² Melis Ildikó: Krokovay Zsolt felesége.

¹³ Kenedi János (1947): író, kritikus. Az 1956-os magyar forradalmat gyerekként élte meg, futárként és sztrájk szervezéssel vette ki részét az eseményekből. A József Attila Gimnáziumból kirúgták, s csak 1966-ban magántanulónként szerzett érettségét. A Finomecet Ktsz.-nél eltöltött rövid időt követően a MÚOSZ Újságíró Központjában szerzett újságíró képesítést, bekapcsolódott a fővárosi irodalmi-kávéházi életbe. 1966–68 között a magyar külügy *Budapester Rundschau* néven megjelenő lapjánál gyakornok, majd szerkesztő, filmkritikus. Az 1968-as csehszlovák események miatti tiltakozásként kilépett a laptól és a Magvető Kiadónál helyezkedett el, 1970-ben kiadványok illegális terjesztése és a csehszlovák válságkezeléssel szembeni nyilvános állásfoglalása miatt újfent elvesztette állását. Mivel ezt követően publikációs és foglalkoztatási tilalom alatt állt, egyre inkább bevonódott az illegális ellenzéki körök tevékenységébe, szociológiai terepmunkákban kérdezőbiztosként, hagyatékok szerkesztőjeként tevékenykedett. A *Kelet-Európai Figyelő*, a *Profil* és a *Máshonnan Beszélő* szamizdatok, továbbá a *Bibó Emlékkönyv* szerkesztője. Egyik fő szervezője a Charta '77 aláírásgyűjtő kampánynak, majd '85-ben a monori találkozónak. Alapító tagja a TDDSZ-nek és az SZDSZ-nek, utóbbi országos elnökségébe is beválasztották, ügyvivője volt a Nyilvánosság Klubnak. 1990-től az 1956-os Intézet munkatársa, 2007–10 között az állampárti múltat vizsgáló Tényfeltáró Bizottság vezetője.

¹⁴ Krassó György (1932–1991): esztergályos, közgazdász. Gimnáziumi tanulmányait félbeszakítva ipari tanulónak állt, majd a munka mellett megszerzett érettségi követően 1951-ben került a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre, ahonnan 1955-ben kizárták. 1946-ban belépett az MKP-ba, majd az MDP tagja is lett, 1952-ben kizárták. 1955–56-ban segédmunkásként, majd bérelészműlokként tartotta el magát. Az 1956-os forradalomban részt vett a Rádió ostromában, majd október 25–30. között az ÁVH fogságába került. Október 30-i szabadulását követően, az ellenállás hónapjaiban röplapterjesztéssel foglalkozott. A megtorlás részeként 1957 szeptemberében tíz év szabadságvesztésre ítélték, 1963-ban bekövetkezett szabadulását követően befejezte egyetemi tanulmányait és doktori címet szerzett (1977), esztergályos és újtási előadó is volt. 1982-ban megalapította saját szamizdatkiadvóját Magyar Október Szabadsajtó Tájékoztató Szolgálat néven, ellenzéki tevékenysége miatt rendőri megfigyelés alatt állt, többször is letartóztatták. 1985-ben kiutazási engedélyt kapott bátyja meglátogatása céljából, a következő évben menedékgjogot kapott Angliában, a BBC és a SZER munkatársa lett. Az 1989. június 16-i újratemetésre érkezett haza, majd mivel nem engedték szónokolni, párhuzamos megemlékezést szervezett az Inconnu-csoport tagjaival, végül „kompenzációként” az MTV éjjeli adásában mondhatta el gondolatait.

a viszonzást nem éreztem. De lehet, hogy én vagyok naiv. Rengeteg dolgot meg tudunk venni, gyakorlatilag nem értettem, hogy nyilvánosan senki nem ellenőrizte, amit csinállok. Bill Lomax¹⁵ '56-os könyvét egy az egyben úgy vettem meg, mint dokumentációt, pedig az fordítás volt. A dokumentáció azt jelentette, hogy olyan pénzt lehetett rá fizetni, amire például Papp Mária azt mondta, hogy ilyet csak a tankönyvkiadók, meg nagyon „magas helyek” tudnak fizetni. Most is emlékszem rá, hogy 1800 forint körül lehetett egy ív. 1977-ben járunk, ekkor az én fizetésem 2300 forint volt. Tényleg nem tudnám megmondani, hogy mennyi pénz folyt ott el, nem volt korlát. Én mindig azt hittem, hogy már szólnak majd, hogy talán le kellene állni.

Itt magamnak is kivettem ebből, amit lehet, és tulajdonképpen azt is, amit nem lehet. Az én életem szempontjából ez volt a döntőbb dolog. Nagyon jó, hogy én mindenkivel megismerkedtem, meg „jó fej” lehettem, bár az is lehet, hogy gyanúsán néztek rám, hogy ki ez az ember. Rájöttem, hogy nem jó, ha az ember magának a bírója vagy maga dönti el, hogy mennyit vehet ki abból a fazékból. Tulajdonképpen nem loptam, de azért volt ennek egy „sikkasztás” jellege. Tudtam, hogy egy darabig nagyon megy ez a dolog, meg is előlegeztem sok munkát, minél jobban ki kellett használni a büdzsét, akkor én előre is datáltam dolgokat, hogy „majd megcsinálom”. Budapesten gyönyörű helyen lakást béreltem, autót vettem, ugyanakkor egy idő után szinte pánikbeteg lettem, elbizonytalanodtam a tekintetben, hogy meddig mehet az egész.

Én kötöttem a szerződést, én intéztem a kifizetést. Valamennyi a későbbi szamizdatosságból már ebben is volt. Valószínűleg van bennem elkötelezettség a közművelődés iránt, ami annyit jelent, hogy szeretem azt, ha közkinccsé válnak a dolgok. Azt is kibrusztoltam, hogy az érdekesebb anyagokból stenciles példányok készüljenek, noha akkor még egyáltalán nem gondolkodtam semmilyen szamizdaton. (Bár volt már gépelt szamizdat a hetvenes években.) Ezt egy kis cégnél intéztem a közelben, tehát már ekkor elkezdtem ismerkedni a technikával. Ezeket később könyvtárakba is eljuttattam.

Egy idő után szabadúszó lettem: azt mondtam magamnak, hogy most majd bepótolgatom azokat a dolgokat, amiket ott és akkor kellett volna megtennem. (Persze ez akkor már nem ment.) Megromlott a viszonyom Kelemen Jánossal,¹⁶ aki odavitt. Orosz Istvánnak¹⁷ volt egy cikke később a *Beszélő*-ben, aminek az volt a lényege, hogy vannak szabadúszók üres, és vannak töltött medencével. Nem ugyanaz a két élethelyzet. Üres medencében is lehet csapkodni. Ő is végig kísérte a pályámat több szinten, ő volt a *Beszélő*-nek az első nyomtatója, majd amikor azt abbahagyta, akkor baráti találkozások formájában nagyon kötődött hozzánk, szeretett minket. Később kiment Angliába. Szabadúszóként szerzett nekem egy jó kis iskola-takarítási munkát, amit nem sokáig csináltam, de néhányakról azért láttam és tudtam, hogy elmentek kertésznek, vagy valamilyen üdülőbe dolgozni. Úgy láttam, hogy vannak olyan emberek, akik tartják olyan fontosnak a szellemi függetlenségüket, hogy nem hagyják magukat zsarolni, nem lehet őket belevinni semmibe, hanem akkor inkább csinálnak más tisztességes munkát.

SZABADÚSZÓ ÜRES MEDENCÉBEN - FEJESUGRÁS A SZAMIZDATBA

A nyolcvanas évtizedhez közeledve kisgyermekes apa lettél, valamint szellemi szabadfoglalkozású, aki hivatalos állás nélkül, alkalmi munkából tartja fenn családját. Honnan jött számodra a szamizdat-készítés? Mai fejjel nem tűnik túlzottan biztos és jó megélhetést biztosító egzisztenciának...

Magyar Bálint hozta hozzám a Charta '77-es szolidaritási aláírási ívet. Aztán később, amikor épp nem volt hol laknunk, az ő élettársa édesanyjának a pasaréti lakását béreltük nagyon kedvezményesen. Ez lett egyébként aztán az első „szamizdatos lakásunk”. A rendőrség első reakciója a szamizdatra többek között az volt, hogy tüntető módon civil, de rendőri rendszámú autókat állítottak a ház elé. Ez egy társasház volt, nyilván nem örültek a lakók, nem tudták, hogy mi van. Lényegében ez vezetett oda, hogy vége lett a szívességi lakáshasználatnak, ugyanis Magyarék is azt akarták, hogy

¹⁵ Lomax, Bill (1939): szociológus. 1974-ben védte meg doktori értekezését a University of Sussex hallgatójaként, amelynek témája az 1956-os magyar forradalom volt. A magyarul is beszélő szerző két évvel később Londonban jelentette meg a kéziratán alapuló *Magyarország, 1956* című művét, amely Krassó György és részben Schöpflin Gyula fordításában Magyarországon is napvilágot látott 1989-ben. 1972–99 között az University of Nottingham oktatója.

¹⁶ Kelemen János (1943): filozófus. Az érettségi megszerzését követően 1961-ben a szegedi JATE olasz–francia–orosz szakára iratkozott be. 1970-ben került az ELTE BTK Filozófia Tanszékére, ahol 1983–90 között tanszékvezető is volt. 1984-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. 1990–94 között a Római Magyar Akadémia igazgatója volt, 2016-tól az MTA rendes tagja. Kutatási területe a nyelvfilozófia, az olasz és angolszász filozófiái irányzatok.

¹⁷ Orosz István (1950–2012): műfordító, esszéista. Elemzések sokaságában taglalta az 1970-es, '80-as évek dokumentumfilmjeinek társadalomképét, ezzel kapcsolatos írásai jelentek meg a *Mozgó Világ* hasábjain. 1981–85 között dunabogdányi háza a szamizdatnyomtatás, az illegális *Beszélő* egyik otthona volt. 1988-ban Angliába emigrált, azonban kapcsolata a magyarországi nyilvánosság egyes lapjaival továbbra is megmaradt; tudósításokat, elemzéseket küldött a nyugat-európai politika történéseiről.

elmenjünk onnan, nem tetszett nekik, hogy szamizdatos híre kezd lenni a helynek. Visszamentünk az én Ányos utcai kis vityillómba, már két gyerekkel, majd kaptunk egy lerobbant állami lakást, ahol aztán már jött az első házkutatás is. Lehet, hogy ezért is adták... Mindig folyt ez a kis kiskorbács-mézesmadzag-politika, ehhez nagyon értettek.

Az első AB Független Kiadót Demszky Gáborral alapítottátok meg. Fel tudnád idézni ennek a körülményeit?

Valóban, ha jól emlékszem, 1980 nyarán Demszky¹⁸ keresett minket azzal, hogy nyomdászra lenne szükség, mert végül is ő döntött, hogy vállalja a „szamizdatosságot”. Akkor nem tudtuk még, szerintem ő sem, hogy ez mivel fog járni Magyarországon. A gépelt szamizdatnak persze ellenzéki és egyházi körökben is megvolt a hagyománya, a kifejezetten „nagybetűs szamizdat” előtt.

Ketten csináltuk, már amikor nem hagyták le a nevemet. Hála Istennek, nem csinállok belőle hiúsági kérdést, inkább sajnálom. Egy darabig persze fájt, hogy sokan szinte kizárólag Demszky nevéhez kötötték. Tény, hogy velem az elmúlt harminc évben nyilvános interjú egyáltalán nem készült. Nem voltam én olyan jelentős személy – bár olyan kevesen voltunk, hogy ahhoz képest mégiscsak voltam valaki.

A szamizdatról általában elmondható, hogy a legnagyobb veszélyben többnyire a nyomdászok vannak. Az írókkal meg a szerkesztőkkel azért csináján bántak, de akik gyakorlatilag végezték a munkát, azokat a rendőrség jobban zaklatta, mert azzal meg tudta akadályozni a terjesztést. Lehet, hogy ezért sem volt rá jelentkező, mi pedig olyan helyzetben voltunk, hogy „szabadúsztunk” üres medencében, nem nagyon látszott, hogy mi mást lehetne csinálni.

A „műfaj” lényege az, hogy független, magad által kiadott, terjesztett szövegeket, kiadványokat hozol létre, amit egyébként teljesen spontán, bárki bármikor megtehetett volna, de azért ez nagyon nem így volt.

Az egész szamizdatra visszatekintve meghatározó jellegzetesség volt, hogy nagyon nem volt, aki írja Magyarországon a szamizdatot. Én magam is csodálkozom rajta utólag. A mából nézve azt hinnénk, hogy az írások tömkelegét kellett szelektálni, pedig ez egyáltalán nem így volt.

A szamizdat azt is jelentette, hogy az ember a készítési folyamat minden fázisában részt vesz. Kicsit olyan volt ez, mint amikor a francia enciklopédisták elmentek a műhelyekbe, és rácsodálkoztak, hogy milyen is a kalapács.

A szamizdat leggyengébb láncszeme mindig a terjesztés volt, abban kellett egymást leginkább segíteni. Ez elég sokáig meg is történt, kezdetben a szamizdatbutikban elég sokat voltunk. Ez megoldotta a bajaink nagy részét: valamennyi pénz olyan hamar visszajött, hogy lehetett forgatni. Amikor a butikot felszámolták, nagyon nagy érvágás volt, hogy hogyan lehet eljuttatni a kiadványokat. Volt egy darabig egy *ABC Tájékoztató* nevű kiadványunk. Ez egy alkalmi, többször megjelent, kis példányszámú lap volt.

A nyolcvanas évtizedbe lépve milyen kapcsolatrendszer, törésvonalak, belső ellentétek alakultak ki a szamizdatkészítő disszidens értelmiségi csoportok között?

A kezdeti szamizdatos időkben volt egy pár találkozás, amit mi úgy hívtuk magunk között, hogy „összejön a KB”. Azt mindig úgy tudtuk, hogy a csapatban Kis János valamiféle „főnök”, nagyjából ő szabja meg a dolgokat. Amikor beindult a szamizdat és már a neveket is feltüntettük rajta – tehát már én sem csak nyomdász voltam –, akkor egyszer megjelent Kis János a Rajk-butikban, és mondta, hogy munka után menjünk le az étterembe, amiről én azt feltételeztem, hogy biztosan valami koccintgatás lesz. Végül Kis tulajdonképpen azt vetette ott fel, hogy én tag lehetek-e azok után, hogy „így” viselkedtem a Magyar Bálintékkal lakásügyben. Nagyon érdekes jelenet volt, az is beszédes, hogy Rajk Laci¹⁹ állt ki mellettem. Őt a pedigréje miatt használták is nyilván, bújtak is mögé, és sokat is áldozott érte,

¹⁸ Demszky Gábor (1952): jogász, szociológus, politikus. 1970-ben érettségizett a fővárosi Kaffka Margit Gimnáziumban, majd az ELTE-n jogásznak tanult. Diplomát csak 1976-ban szerzett, ugyanis másodéves hallgatóként kizárták az egyetemről, mivel részt vett egy „politikai szervezkedésnek” minősített tüntetésben. Ezt követően a vendégáltóiparban és taxisofőrként dolgozott, 1976–81 között a *Világosság* munkatársa. Mivel előéletére való tekintettel nem tudott elhelyezkedni a jogi pályán, beiratkozott az ELTE-BTK szociológia szakára, ahová 1978–81 között járt. Részt vett a Kemény István vezette kutatásokban, 1979-ben a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) alapítója. 1980-tól aktív szamizdatkészítő, részt vett az AB Független Kiadó, a *Hírmondó*, a *Magyar Zsidó*, a *Máshonnan Beszélő* készítésében. Ezek miatt több házkutatást és hatósági eljárást szenvedett el, 1984-ben hatóság elleni erőszak vádjával hat hónap felfüggesztett börtönre ítélték. Az SZDSZ alapító tagja, beválasztották az Országos Tanácsba is. 1990–2010 között Budapest főpolgármestere.

¹⁹ ifj. Rajk László (1949–2019): építész, díszlettervező, politikus. Születési évében kivégezték a kommunista belügyminiszterként funkcionáló apját, míg anyja börtönben maradt, így a gyermeket álnéven, gyermekotthonban helyezték el. Anyja 1954-es szabadulását követően kaphatta csak vissza. A Nagy Imre-csoporthoz kapcsolódva a csonka családot Snagovba deportálták, ahonnan 1958-ban térhetek haza. 1967–72 között a BME Építésmérnöki Karán tanult, majd 1986-ig a Lakóterv és az Iparterv építészeként állt munkába. 1981 januárjában a Galamb utcai lakásában megnyitotta a „butikot”, amely két éven át a szamizdatkészítés és ellenzéki

a Galamb utcai lakása például ráment a szamizdatra. Érdekes volt nekem, hogy az nem volt kérdéses Kisnek, hogy Demszky Gábor '19-es tüntetése²⁰ összefér-e azzal, amit most majd csinálni akarunk. De én akkor ezzel így nem foglalkoztam, csak őszintén szólva meglepett ez a bizalmatlanság.

Nagyon hamar én is nekiálltam csinálni a saját kiadványaimat, saját nevemen. Így jött létre az ABC Kiadó, Demszky csinálta tovább az AB-t, majd a *Hírmondót*, ami azért egy nagyon komoly vállalkozás volt. A *Hírmondó*ban megjelent egy beszélgetés velem, amihez Nagy András²¹ adta a nevét, komoly botrány alakult ki belőle. Én írtam meg a beszélgetést, de ő adta hozzá a nevét. Kicsit mindig az volt a helyzet, később a *Demokratában* is, meg már ebben az interjúban is, meg általában velem kapcsolatban is, hogy mindig egy kicsit „megpiszkálgattam” a belső ügyeket. Aztán jöttek a szokásos viták, hogy ezt vagy azt ne tegyünk ki közszemlére. Most nem feltétlenül magánügyekre gondolok, bár azt is lehetett volna, hanem a szamizdat belső viszonyrendszerére. Ebben a nagyobb Hálózatban – később hálózatnak is nevezték el az összes ellenzéki tekinthető formációt – egy rövid ideig megpróbálták összefogni az összes civil kezdeményezést, majd aztán „megpuccsolták”, és gyorsan egy pártot csináltak belőle.

Őszintén szólva, kicsit fáj az embernek, amikor utólag rátekinthet az egész szamizdatos ellenzéki vonalra, hogy sokan csak egy fővonalat látnak, és arról sok mindent jogosan elmondhatnak, de fontos, hogy ez nem igaz az egészre. Utólag vagyunk okosak. Amikor az ember benne van a sűrűjében, akkor nincs feltétlenül mindenre rálátása, de egy ponton elkezdtem azon gondolkodni, hogy mit is csinálunk. Tanulságos eset volt, hogy egyszer kértek, hogy csináljak egy interjút, először a *Hírmondó*ba. Interjút adtam Nagy Andrásnak, aki Solt Ottiliának²² volt a férje, és végül én írtam meg az összes interjút, ami megjelent velem. Ez akkor szabad

sajtó? Mozgalom? Vagy ez egy kis protopárt? Utólag nézve persze lehet látni, hogy lett ebből egy SZDSZ, egy kerekasztal. Valamennyien azért nagyon-nagyon naivak voltunk. El lehetne mesélni úgy is ezt a történetet, hogy az ország valós irányítói „súgtak” bizonyos kiválasztott köröknek, hogy csinálunk nektek egy kis hírnevet, persze lesz egy kicsi kis vegzálás. Csak említés szintjén: Kis Jánosnak 1981–89 között nem volt rendőri ügye. Ezt nem úgy mondom, hogy de jó lett volna, ha lett volna – csak nekünk közben tizenhat volt. Az ellenzékben inkább a második vonalat püfölték. Ezeknek híre ment, Moszkvában is lehetett jelenteni, mégsem volt belőle akkora nemzetközi visszhang. Valószínűleg így gondolkodhattak. Azt is mondták a barátaim, hogy „Jenő, azért mentek sokszor hozzád, mert tudták, hogy mindig találnak valamit, mert Te otthon is nyomtattál.” Én ezt nyíltan csináltam.

Mindig kerestük a kifejezéseket, hogy mi a különbség igazából „köztünk” és „köztük”? Olyan értelemben volt különbség a *Beszélő*-körhöz képest, hogy bár ők is ezt csinálták, nem sok szankciót kaptak. Még egyszer hangsúlyozom: nem hiányolom ezt, csupán rögzítem, hogy a hatalom azért üzengetett nekünk, még hozzá a különböző retorziók arányosításával. Lehet úgy tekinteni, hogy az ellenzéki szamizdatos tevékenység egy társadalmi mozgalom, polgári engedetlenségi mozgalom volt. Ennek az a lényege, hogy nem fogadja el a rendszer szabályait. A Kádár-korban volt olyan, hogy magánkiadás. Aztán volt a hivatalos kiadás, amit a kiadók végeztek, hiszen cenzúra hivatalosan nem volt. De voltak a kiadók, lehetett kérni magánkiadásra engedélyt. Voltak még a kalózkidadások, ami azt jelentette, hogy „stikában” valami szaftos vagy bulváros tartalmat, akár csak Faludy verseit, Villonfordításait kiadták „feketén”, és akkor azt terjesztették. Ugyanilyen volt a szamizdat is, csak teljesen nyíltan. Az volt benne a pláne, hogy nyíltan megsértett egy törvényt, de ezt vállalta. Ez olyan, mint amikor elégette valaki a katonai behívóját – ez nem azt jelentette, hogy

nyilvánosság egyik központja lett, mígnem hatósági eszközökkel fel nem számolták és ki nem lakoltatták onnan. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ alapító tagja, 1990–1996 között országgyűlési képviselője. A Tocsik-ügy kirobbanását követően visszaadva mandátumát, kivonult az országos közéletből, végül 2009-ben lépett ki a pártjából.

²⁰ 1972. március 21-én a Tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulójára tekintettel egyetemi joghallgatók egy csoportja – köztük Demszky Gábor – vörös kokárdás „tüntetést” szervezett a Felvonulási téren, ráépülve az állami ünnepségre. A téma feldolgozását lásd: Takács Tibor: A forradalom mint emlék(mű) és (mű)történelem. *Betekintő*, 2020/2, 5–33.

²¹ Nagy W. András (1943–1994): újságíró, szociológus. Az ELTE-BTK-n művészettörténetet, majd szociológiát tanult, Debrecenben rövid magyar szakra is járt. Az MTA Szociológiai Intézetében kapott munkát, a kőolajparral kapcsolatosan folytatott terepkutatást, majd a chartás aláírásgyűjtő akciót követően 1979-ben megszűnt az állása. Solt Ottília élettársa, a SZETA egyik alapítója, szamizdatszerkesztő, a *Beszélő* és a *Hírmondó* rendszeres munkatársa.

²² Solt Ottília (1944–1997): szociológus. A Móróc Zsigmond Gimnáziumban tett érettségi követően az ELTE-BTK magyar-filozófia szakán végzett. 1967–71 között a KSH háttérintézményeként működő Gazdaságkutató Intézet, 1972–79 között a Fővárosi Pedagógiai Intézet szociológiai csoportjának munkatársa. Kemény István kutatói közösségének tagjaként „terepen” sajtótította el a szociológia tudományát, foglalkozott a cigányság helyzetével, a gazdasági vezetők rekrutációjával, a szakmunkások gyermeknevelési szokásaival, kiváltképp viszont a szegénységről írott tabudöntő tanulmányai miatt marginalizálódott. 1979–80 folyamán szervezte meg a Szegényeket Támogató Alapot (SZETA). 1981-ben kapcsolódott be a *Beszélő* szerkesztésébe, 1986–89 között óvónő, az SZDSZ alapító tagja. 1990-ben a párt Zala megyei listájáról szerzett parlamenti mandátumot, a politikai fősodorból való kiszorulása után szociális munkások képzésével foglalkozott.

az illető gyengeelméjű, hanem el akarta kerülni a sorozást, s ezt ilyen módon demonstrálta.

A konfliktusok természetére egy jellemző esetet mondanék el. Ott volt a független szellemi intézmények között a sajtószabadság, a tanítás és a tanszabadság intézménye, a Hétfői Szabadegyetem, amelynek szervezője Szilágyi Sándor²³ volt. Egyszer találkoztam vele a Margit hídon, azt mondta nekem: „Jenő, ha találkozom Zsillével,²⁴ megölöm, megölöm!” Kérdeztem, hogy miért. Kiderült, hogy Zsille írt egy könyvet a Szabad Európa Rádióról. Egy WC van a könyv elején, amiben lehúznak valamit. Az volt az alcíme, hogy *Zsebrádió az elvtársaknak*. A címében pedig játszott a „szer” és a „szar” szóval.²⁵ Szilágyi Saci ezért leügyönyöközte őt. Én csak annyit láttam, hogy bármilyen tüntetés volt, a szervezői vezérkarban biztos, hogy két emberből az egyik ő volt. Ami nekem konkrét kifogásom volt vele kapcsolatban, az az, hogy ő volt a szabadegyetemnek a szervezője, ő vállalta magára. Egyszer csak, hogy, hogy nem, nagyon buzgón kezdett engem keresni, mert kiderült, hogy kapott Amerikába ösztöndíjat. Mondta, hogy ő megy Amerikába, és szeretné, ha előtte én megjelentetném a Bibó-tanulmányait.²⁶ Azóta sem foglalkozik Bibó-tanulmányokkal, de akkor ezzel ment ki Amerikába. Mondtam neki, „jól van, Sándorkám, de hogyha visszajössz, akkor el fogod mesélni nekünk, hogy Te hogy kerültél ki Amerikába, és mi ez az egész?” Ez azért téma volt köztünk, hogy van egy ellenzék, de azért egyesek kiutazgatnak Amerikába, meg hazajönnek, de ha itthon vannak, akkor a „föld alatt” ténykednek. Ez egy picit „búzlótt”, nekem is. Nehezteltem rá, és egy ominózus *Hírmondó*-s interjúmban számon is kértem tőle, hogy miért építette le a szabadegyetemet, azzal a szöveggel, hogy már nincs rá szükség, éppen egybeesve azzal, hogy ő kiment Amerikába. Picit jellemzőnek gondoltam ezt a *Beszélő* köré csoportosuló kör és a nép kapcsolatának érzékeltetésére. Kicsit úgy bántak az emberekkel, hogy majd megmondják nekik, hogy mi lesz nekik a jó. Egyáltalán nem volt hozzáférhető ez a csoport, akár ilyen szinten, egy szabadegyetem keretében sem, ahová az utcáról bejöhetnek emberek.

Egyszer csináltam egy nyilvános találkozót a Komjádi Uszoda büféjében, akkor le „ságváriendréztek”. Annyit tettem közzé, hogy engem elérhettek ott a hét ezen meg ezen a napján. A rendőrség is megjelent, és szétosztattak minket, pusztán azért, mert leültünk beszélgetni. Aztán csináltunk ebből egy rendszeres klubot. Igazából Krassóhoz meg Solt Ottiliához lehetett menni, nagyon kevés ilyen nyilvános hely volt, a szabadegyetem pedig aztán olyan lett volna, ahová bárki elmehet. Amikor megjött Saci Amerikából, eljött a csütörtöki klubba a Kalászi útra. De mit ad Isten, akkor vitték el a rendőrök *A harcoló város* című Inconnu-kiállítás készítőit – betiltották, lefoglalták?! Akkor kellett valami tiltakozást fogalmazni, ami kapóra jött Sacinak. Azóta sem tudom, hogy került ki Amerikába, mert ezzel hirtelen elfoglalta magát.

Nagyon fontosnak érzem a történetben Solt Ottiliát, akihez mindig lehetett menni. Tényleg egy különleges színfoltja volt ennek az egésznek. Nem véletlenül volt szükség rá, hogy beszálljon az SZDSZ-be. Az egész SZETA-mozgalom, a szegények ügye, pontosabban a mélyszegénység és a nyomor tabunak számított. Az ellenzéki nyilvánosság nagyon gyakran egy „átjáróház” jellegét öltötte a rengeteg szervezéssel. Viszont Ottília pályáján keresztül meg tudom világítani, mit is jelentett, hogy valamelyik mozgalom politikai irányultságot vett fel. Ottiliával kapcsolatban szeretném mondani, hogy ő volt a *Beszélő*nek a női arca, a szegénység arca, és nagyon kellett a pártba is. Abba a pártba, amelyik aztán manifeszt módon vadliberális elveket követett. De Ottília egyrészt képviselte a szegények ügyét, másfelől belement abba, hogy ezt az értelmiségi pozícióját csorbítva, korlátozva, „beszélős” legyen. Mondhatnánk azt, hogy hagyján, ha úgy tekintenénk, mint egy átlagos folyóiratot, nem úgy, mint egy olyan monopolhelyzetű folyóiratot, amely időnként megjelentet egy „pártprogramot”. Mert az már nem egy folyóirat, az inkább egy pártnak a szócsöve.

Mi nem beszéltünk rendszeresen az amerikai nagykövetséggel, ugyanakkor volt egy nagyon szimpatikus hölgy, aki velünk, ezzel a „plebejus” társasággal szimpatizált, és látta, hogy milyen belviszonyok vannak, és próbált segíteni. Valahogy szerzett nekem egyhónapos ösztöndíjat, amivel kimehettem volna Amerikába, de

²³ Szilágyi Sándor (1954): fotográfus, lapszerkesztő. 1972–75 között a szegedi JATE hallgatója, egyetemi tanulmányait azonban a fővárosban fejezte be, az ELTE-n szerzett magyar-történelem szakos diplomát 1979-ben. 1978–85 között a Hétfői Szabadegyetem fő szervezője, 1981-től pedig a *Beszélő* szamizdat alapító szerkesztője. 1985–86-ban a New York-i New School for Social Research ösztöndíjasaként elkezdett komolyan foglalkozni a fotózással. Aktív részese volt az 1989. március 15-i MTV-székház előtti demonstrációnak, illetve részt vett Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének megszervezésében is.

²⁴ Zsille Zoltán (1942–2002): újságíró, szociológus. 1967-ben végzett az ELTE-n filozófia és szociológia szakon, 1994-ben utóbbi területen kandidátusi címet is szerzett. 1980–87 között Ausztriában élt, 1981–87 között a bécsi Bibó Press alapítója és vezetője. 1983–90 között a Szabad Európa Rádió munkatársa. Tagja volt a Magyar Írók Szövetségének.

²⁵ Zsille Zoltán: *Az önmérsztő SZE/AR, avagy zsebrádió az elvtársaknak*. Budapest, MagánZárka, 1992.

²⁶ Szilágyi Sándor: *A szellemi ellenállás jelképe. Bibó-tanulmányok*. Budapest, ABC Független Kiadó, 1985.

ezelőtt buktam le. Mégpedig köztörvényes vonalon, de nem a „sikkasztással”, amit megérdemeltem volna, hanem azért, mert hatalmas erővel, hihetetlen rafinériával kinyomozták, hogy nekem fiktív állásom van. Ugyanis azért, hogy felvehessem a gyerekek után a családi pótlékot, munkaviszonyt kellett igazolni. Volt a rendszernek egy ilyen enyhe nyomása. Emiatt én egy ismerősömnél voltam bejelentve, aki viszont „disszidált”, és amikor ennek kapcsán elkezdtek az ő dolgait hatósági vonalon nézegetni, véletlenül rám találtak, és elkezdtek velem foglalkozni a Tolnai utcában.²⁷ Sőt, olyan szintre jutott az ügyem, hogy vádat is emeltek ellenem, és felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, köztörvényes ügyben. Visszatérve Ottiliához, az az érdekes, hogy amikor én ezzel az üggyel megkerestem őt – tehát azzal, hogy a szamizdat egyik meghatározó arcának van egy ilyen ügye, nem jár neki családi pótlék stb. –, nagyon aranyos, kedves és anyáskodó volt, de nem csináltak ebből ügyet. Úgy gondolom, hogy már ő is tudta vagy megérezte, hogy kiket kell „mutatni”, és kiket nem.

Ügy tűnik a szavaidból, hogy a nyolcvanas évtized közepére megosztottá vált a szamizdatkészítő ellenzéki közeg, nem függetlenül attól, hogy melyik csoport milyen politikai változásokat remélt, s a saját szerepét hogyan látta ebben. Hogyan fogadták következő nagy szamizdatos vállalkozásod, a *Demokrata* megjelenését? Hogyan tudtatok a tevékenységetekhez pénzt szerezni, milyen bel- és külföldi támogatást kaptatok?

Gadó György²⁸ jött elő az ötlettel, aki kezdetben a lelke, mindene volt a *Demokratának*. Én tulajdonképpen a kiadást szerveztem. Ott volt még mellettünk Mikes Tamás,²⁹ akiről később kiderült, hogy ügynök volt. Gadóhoz is kötődik két nagy csalódásélményem. 1986-ban járunk, amikor egyszer csak megjelent nálunk, és

lebegtetett egy lapot, amire az volt ráírva, hogy *Magyar Zsidó*. Se szó, se beszéd, kiszállt a mi közös újságunkból, a *Magyar Zsidó*ba nem hívott. Ilyen értelemben maradt némi tüske az emberben, ezután valahogy megint talpra kellett állni. A másik eset az volt, amikor egy alkalommal Demszkynek a Bajcsy-Zsilinszky utcai lakásában ültünk, és valami olyasmit mondott, hogy nem kopogunk be oda vécépapírért, ahová egyébként „odacsinálunk”. Ez már akkor volt, amikor a lapban bírálta valaki az SZDSZ megalakulásának körülményeit, hogy hogyan számolta fel a civil szférát, és lett párt. A lapnak egyébként már a lelegején, amikor még csak Demszkynek vittem a lapot, nagyon rossz volt a fogadtatása: eleve nem örültek annak, hogy a monopólium-építési törekvésük kívülről veszélyeztetve lett. Haraszi egyszer úgy fogalmazott nekem, hogy amikor megjelenik a *Demokrata*, akkor mindig valami történik, mindig van benne valami. A belső kritika, amelyet én szilárdan vittem, sokaknak nem tetszett. De nyilván nem a kritika volt az egyetlen célunk, hanem az, hogy ha már egy monopólium ellen fenekedünk, mi is tisztuljunk meg, bírjuk a kritikát. Így ki kell bírni annak a feltárását is, hogy például miért nincsen többé szabadegyetem.

Az irántunk táplált ellenszenvnek része volt az is, hogy gyakrabban jelentünk meg, mint a *Beszélő*. Az ugyanis úgy működött, hogy amikor éppen elkészült, akkor megjelent egy szám. Egy picit vissza is lehetett élni a gyakori megjelenésünkkel, vagy talán nem is kicsit, ugyanakkor mi egy kicsit plebejusabb, közérthetőbb tematikát akartunk vinni. Valahogy azért sok mindent le is nyeltek, aminek az okát mindmáig nem igazán tudom. Talán az is benne volt, hogy nagyon kevés ismert név írt nálunk. Magam is meglepődtem, hogy akkor, abban az időben a mi nevünk nagyon ismert volt. Az első választások előtt még kirohant hozzám Mécs Imre,³⁰ hogy nem akarok-e képviselő lenni.

²⁷ Itt található a Budapesti Rendőrfőkapitányság.

²⁸ Gadó György (1930): tanár. 1948-ban érettségizett a fővárosban, négy év múlva a Pázmány Péter Tudományegyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett és a Népművelési Intézetben helyezkedett el. 1946-ban belépett a Magyar Kommunista Pártba, ahonnan 1955-ben kizárták. Az ötvenes években a KSH, valamint a Hírlapkiadó Vállalat archívuma nyújtott neki állást. A forradalom leverése során, 1956 novemberében az MSZMP tagja lett, 1967-ben lépett ki. 1973-ban röplapkészítés miatt letartóztatták, eljárást indítottak ellene, amelynek eredményeképpen egy év fegyházbüntetést kapott. 1970–90 között szabadúszó fordítóként tevékenykedett, Krassó György révén került kapcsolatba illegális ellenzéki csoportokkal. 1983-ban megalapította a Salom független magyar zsidó békecsoportot, 1988-ban a Magyar Zsidó Kulturális Egyletet. 1987–88-ban a *Magyar Zsidó* szamizdat folyóirat alapító szerkesztője. 1988–90 között a SZER budapesti tudósítója, a TDDSZ és az SZDSZ egyik alapító tagja. 1990-ben az első szabad országgyűlési választásokon az SZDSZ országos listáján nyert parlamenti mandátumot.

²⁹ Mikes (Micsinay) Tamás (1940–1999): író. Részt vett az 1956-os forradalomban, bár tevékenysége tényszerűen kevésbé dokumentálható. 1960-ban középiskolás diákként röpcédula terjesztésért letartóztatták, majd két és fél évet töltött börtönben. Szabadulását követően nem fejezhette be jogi tanulmányait az ELTE-n, így tűzoltókészülék-ellenőrként folytatta egy Ktsz-ben. A Cinema 64 Stúdióban közel kilenc filmet készített 1964–69 között. 1966-ban szervezték be „hazafias” alapon, az állambiztonság titkos megbízottként foglalkoztatta évtizedeken át. Noha magát kérelmelhetetlen ellenzékinek mutatta, környezetét megtévesztő módon valamennyi fontos rezdülésről, ami a művészeti-politikai szcénában történt, „Mészáros”, illetve „Dán István” néven adott jelentéseiben hozta megbízói tudomására. 1986-ban jelen volt az **Eörsi István** lakásán tartott illegális tanácskozáson, amelynek tárgya az 1956-os forradalom volt, de részt vett a Magyar Október Párt és a Republikánus Kör életében is. Hálózati személyként jelen volt Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újratemetési ceremóniáján is.

³⁰ Mécs Imre (1933–2023): villamosmérnök, politikus. Az Eötvös József Gimnáziumban 1951-ben szerzett érettségét, majd a BME Villamosmérnöki Karán folytatta tanulmányait, abszolutóriumot szerzett, diplomáját viszont csak 1975-ben kaphatta meg. Részt vett

Pénzt a kiadványokból szereztünk. Igazából szerintem ketten voltunk így: Demszky és én, akik tulajdonképpen ezt csinálták, hogy úgy mondjam, „főállásban”, vagy legalábbis alaptevékenységként. Számos munkafázis volt. A papírbeszerzésnél például igénybe lehetett venni időnként a feketegazdaságot, sok efféle lehetőség volt. Maga a terjesztés sem volt kis munka. A *Beszélő*nek volt az az imázsa, hogy önköltséges, tehát mindenki társadalmi munkában dolgozik. Igen, lehet, hogy ez így is volt. Én úgy vállaltam, hogy nem társadalmi munkában dolgozom. Lehet, hogy ez nem hangzik olyan szépen, de közelebb áll az igazsághoz. Voltak homályos, nem belátható ügyek, főleg a támogatások és a gépek beszerzése tekintetében. Én komolyan azt hittem, amikor beszálltunk ebbe, hogy csak el kell kezdeni, pénzügyi gondok nem lesznek. Itt vannak a nyugati magyarok meg számos segíteni akaró ember. Nem nagyon voltak.

'89-ben megtettük a bejelentést. Volt egy olyan időszak, amikor országosan terjesztett lap volt, kb. kétezer körüli példányszámmal. Az igazi oka az elsorvadásának az volt, hogy nem volt mögötte szellemi háttér. A Soros Alapítvány egy alkalommal támogatta a kiadást. Érdekes dolog, hogy a posta abban az időszakban simán átvette, nem volt sok gond a terjesztéssel – ráadásul nemcsak átvette, hanem nagyon gáláns módon ki is fizette! Úgy, ahogy volt, az utolsó darabig. Lehet, hogy ez hozzátartozott ahhoz az időszakhoz, mondván, hogy hagyni kell őket, aztán örültek, hogy megszűnt.

A külföldi utaknak és a nagykövetségi kapcsolatoknak szerintem az volt a lényege, hogy kicsit elő- vagy felkészítsen bizonyos embereket a várható szerepükre. Az amerikai nagykövetség munkatársaival való rendszeres találkozó egy kicsit a „pofavizit” jellegét öltötte. Megnézegették maguknak a delikvenst, és rendszeressé is váltak a találkozások, magával Palmerrel³¹ is. Egy alkalommal például „leszóltak”, hogy lesz egy

filmvetítés. Volt akkor egy Ricsi nevű színészbőrű ember, aki kulturális attasénak volt beállítva, szerettük is a fickót. Kezdeményezett Óbudán valami kis vendéglőben, majd az ő lakásán is egy találkozót. Volt egy vetítés Wallenbergről, akiről később aztán Kenedi János segítségével egy könyvet is megjelentettem.³² Havonta egyszer voltak ilyen találkozások. Olyan is volt, hogy összehoztak a Szabad Európa Rádió valamelyik munkatársával, akinek panaszkodtam, hogy nagyon-nagyon elhallgatnak minket. Amikor Zsille Zoltán oda került a Szabad Európa Rádióhoz, ő volt az egyetlen, aki foglalkozott a családipótlék-üggyel. Nagyon nagy dolog volt, hogy elhangzott az esetünk. Már az nagy élmény volt, amikor először, '79-ben beolvasták a neveinket a chartás aláírás alkalmából, úgy érezte az ember, hogy végre valami történt. Igazából tényleg nem tudtuk, hogy mi van a Szabad Európa Rádióval, de előbb-utóbb azért kiderült, hogy kiket favorizálnak, kiket futtatnak. Amikor Kasza³³ eljött Magyarországra, biztos voltam benne, hogy megkeres majd minket, de ezse ágában sem volt. Ez csalódás volt, de Zsille Zoli ilyen szempontból egy kicsit javította a helyzetet. Segített ezen átlátni. '89 körül már mi is pályázhattunk a Soros Alapítványhoz. Utólag kicsit szégyellem is, hogy pályáztam, nem vagyok rá büszke. A Republikánus Körünk is kapott, a *Demokrata* is kapott, és kaptunk egy fénymásológépet. Persze ez az a fajta támogatás, amikor elkezdi az ember hinni abban, hogy ez legközelebb is így lesz, végül pedig kiderül, hogy sajnos ennyi volt. És akkor még nagyobbat koppantunk. De hát, ezt is tudni kellett volna.

a Petőfi Kör rendezvényein. Az 1956-os forradalomban részt vett a Nemzetőrség szervezésében és aktív volt az ellenállás hónapjaiban is, 1958 májusában halálra ítélték, a büntetését a következő évben életfogytig tartó börtönbüntetésre módosították. Az 1963-as amnesztiával szabadult, majd három évig rendőri felügyelet alatt állt. 1963–74 között fejlesztőmérnökként helyezkedett el a Híradástechnikai Szövetkezethél, 1976–83 között az Óra és a Műszer Szövetkezet mérnöke, 1989-ig a Ganz Kapcsoló- és Készülékgyártó Gyár fejlesztőmérnöke. 1984–89 között a Duna Mozgalom tagja, továbbá alapító tagja az SZDSZ-nek és a TIB-nek is. Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újratemetésének egyik szónoka volt. 1990–2010 között öt cikluson át országgyűlési képviselő, 1990–2006 között az SZDSZ, majd az MSZP színeiben nyert mandátumot.

³¹ Palmer, Mark (1941–2013): amerikai diplomata. A Yale Egyetemen folytatott tanulmányai során aktív részese a polgárjogi mozgalmaknak. 1964-ben lépett az amerikai külügy szolgálatába. Henry Kissinger külügyminiszter (1973–77) és később Ronald Reagan elnök egyik beszédírója. Az 1985-ös genfi Reagan–Gorbacsov-találkozó megszervezésében kulcsszerepet játszott. 1983–86 között a Külügyminisztérium helyettes államtitkáráként a Szovjetunió és az általa megszállt közép-kelet-európai régió területfelelőse volt, 1986–90 között az USA Magyarországra akkreditált nagykövete. A National Endowment for Democracy nevű szervezet társalapítója és az USA diplomáciai akadémiajának tagja.

³² Bierman, John: *Wallenberg*. Budapest, AB Független Kiadó, 1985.

³³ Kasza László (1937): újságíró. 1956-ban emigrált, majd a következő évben beiratkozott a müncheni Ludwig-Maximilians Universitátre, ahol közgazdaságtant és szociológiát hallgatott. Az egyetem elvégzését követően, 1963-ban kezdett el dolgozni a *Süddeutsche Zeitung* szerkesztőségében, ugyanettől az évtől egészen 1993-ig a SZER magyar osztályának munkatársa, helyettes igazgatója volt. 1960-ban a Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom (KMEM) elnökévé választották, tagja volt a Magyar Újságírók Szövetségének (MÚSZ) is.

AZ „ELLENZÉK ELLENZÉKÉNEK” TAGJA – ÚT A PERIFÉRIÁRA

1988–89 folyamán gombamód szaporodtak a pártok. A magad attitűdjével hogyan viszonyultál ehhez, s hogy látod utólag az akkori pártszerveződési folyamatokat?

A pártszerveződéssel párhuzamos kisodródást folyton lehetett érezni. Itt van például a monori tanácskozás. Minket ezekből mindig kihagytak, szerintem taktikai okokból. Az ő részükről ez megalkuvás volt. Kicsit ilyen számunkra Lakitelek is. Belül „mumust” próbáltak csinálni belőlünk, hogy milyen nagyon radikális figurák vagyunk. Nem voltunk mi olyan radikálisak, hanem ami fontosabb volt, hogy politikailag kiszámíthatóak voltunk, tisztázott volt a rendszerrel szembeni alapállásunk.

Szabad értelmiségiek voltunk, és ez egy veszélyes dolog volt. Párt helyett megalakítottuk a Republikánus Kört, amely mint civil szervezet, tetszett nekem, mert nem volt pártcsíra jellege, bár lehetett volna az is. Ez tényleg olyasfajta társaság volt, hogy egy témát

megbeszéltünk, megfogalmaztunk róla pár velős mondatot, és ezt utána megjelentettük. Hermann Péter³⁴ volt sajnos a fő ész, azért mondom, hogy sajnos, mert nem nagyon tudtuk ellensúlyozni. Ő egyszer hivatkozott valamelyik Európán kívüli országra – talán Hondurasra –, hogy ott nincsen hadsereg, s hogy ez milyen klassz dolog. Korábban én elég sokat segítettem a szolgálatmegtagadókat, volt kapcsolatom a Bokor-bázisközösséggel, Bulányi³⁵ írásaiból is közölt a *Demokrata*.

Az '56-osok lényegében sehol nem voltak a nyolcvanas években, sikerült őket megfélemlíteni. Bennünk nem volt olyan szinten félelem már a hetvenes években, de hát én egyszer sem voltam az Andrássy út 60.-ban vagy hasonló helyeken. A családban sem voltak ilyen történetek. Az '56-osok közül Wittner Máriával³⁶ egyszer-kétszer találkoztam. Dénes János³⁷ volt az első, akivel kapcsolatba kerültünk. Amikor a *Demokratán* volt egy piros-fehér-zöld keretszerűség, az egyik március 15-ei különszám alkalmából, és abban volt egy aktualizált 12 pont. Ez neki nagyon megtetszett, és akkor megkeresett, onnantól fogva kialakult egy baráti kapcsolat, ez is talán '88 végére tehető. Járt nálunk

³⁴ Hermann Péter (1950): író, könyvkiadó. 1970–75 között az ELTE-BTK történelem-lengyel szakán tanult. 1975–84 között a Kossuth Kiadó kéziratfelelőse, majd szerkesztője. 1985–87 között a Reflektor Kiadónál dolgozott, majd átkerült az Akadémiai Kiadóhoz, ahol 1989-ig a lexikonszerkesztőség vezetőjeként tevékenykedett. Alapító tagja az SZDSZ-nek, 1990–94 között önkormányzati képviselő Budapest XIII. kerületében. 1989–97 között a Biográf Kiadó vezető szerkesztője, azóta a Poligráf Könyvkiadó ügyvezető igazgatója. 1979 óta szerkesztője a *Ki kicsoda* sorozatnak.

³⁵ Bulányi György (1919–2010): tanár, piarista szerzetes. Magyar–német szakos tanárként végzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen, 1943-ban szentelték pappá. 1945-től a debreceni piarista gimnáziumban helyezkedett el és kezdett bele a közösségszervezésbe. 1952-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték, 1960-ban amnesztiával történő szabadulását követően szállítómunkásként helyezkedett el. Kívívta mind a pártállam, mind a katolikus egyházi hierarchia ellenszenvét, ugyanis néhány száz főt integráló bázisközösségeket (ún. Bokor-közösségeket), egyfajta földalatti egyházi mozgalmat kezdett szervezni, amely sajátos szamizdatkultúrát is kialakított. 1968-ban megjelent *Keressétek Isten országát!* címet viselő, hatkötetes művét szamizdatként terjesztették. A központi és vidéki városokban készített *Karácsonyi Ajándék (KARA)* szamizdat lapszámai 1971–89 között kb. 15000 oldalt tettek ki. 1982-ben a püspöki kar eltiltotta a nyilvános misézéstől, tanai miatt pedig a Hittani Kongregáció előtt kellett felelnie. Az eretnokség vádját tisztázó procedúra mintegy másfél évtized múlva ért csak véget, amikor is Bulányi aláírta a II. Vatikáni zsinat dokumentumaiból összeállított „listát”, amelybe végül bekerült az ő javasolt kiegészítése is.

³⁶ Wittner Mária (1937–2022): gépirónő, varrónő. Tizenhárom éves koráig a karmelita rend nővérei nevelték, 1950-ben állami gondozásba került. Tanulmányait Ikerváron és Sárváron végezte, középiskolai tanulmányait azonban két évfolyam után megszakította. A Kunhegyesi Járásai Tanács Begyűjtési Osztyán dolgozott gépirónőként, gyermeke született, majd 1956-ban ideiglenes munkavállalási engedéllyel Budapestre került, a forradalom kitörése kórházi kezelés alatt érte. A forradalom időszakában a Corvin köz és a Vajdahunyad utcai felkelőcsoport keretében tevékenykedett, november 4-én megsebesült, majd egy rövid ausztriai emigrációt követően hazatért. Ekkor érte el a jogi megtorlás. 1958-ban halálra ítélték, majd rá egy évre az ítéletet életfogytiglani börtönre változtatták, végül 1970-ben szabadult. A börtönben betanított varrónő lett, szabadulását követően Szolnokon helyezkedett el. 1972-ben bekövetkezett házasságát követően Dunakeszire költött, 1987-es nyugdíjazásáig Ktsz.-eknél, végül egy iskolában takarítónőként helyezkedett el. 1989-ben a POFOSZ kegyeleti és szociális bizottságának elnöke lett. 2006–2014 között országgyűlési képviselő.

³⁷ Dénes János (1930–2021): vegyésztechnikus. Erdélyi felmenőkkel bír. 1949-ben érettségizett a fővárosi Széchenyi István Közgazdasági Technikum kereskedelmi tagozatán. 1950–53 között sorkatoná, majd a Kőbányai Gyógyszerárnyaggyár alkalmazásába került, ahol az 1956-os forradalom időszakában a munkástanács elnökévé választották. Részt vett a Nagy-budapesti Központi Munkástanács munkájában, forradalom alatti tevékenységéért 1958-ban 15 évi börtönbüntetésre ítélték, az 1963-as ún. „nagy” amnesztiával szabadult. Ezt követően a gyógyszer- és vegyiparban helyezkedett el szakmunkásként, 1967-ben esti tagozaton szerzett technikus oklevelet. Jelen volt a monori és a lakiteleki találkozók, egyik szervezője az 1988. júniusi Erdélyi-tüntetésnek; 1988-tól az MDF kőbányai szervezetének vezető tisztségviselője, majd az Országos Választmány tagja. Alapító tagja volt a TIB-nek és a POFOSZ-nak is. 1990-ben egyéni képviselői mandátumot nyert Budapest 26. sz. választókerületében, 1990 novemberében azonban párttagságát megtartva ugyan, de kilépett a legnagyobb kormánypárti frakcióból és a „függetlenekhez” csatlakozott, mígnem 1991. február 1-jével párttagságát is megszüntette az MDF-ben.

a lakáson, a klubtalálkozókon Obersovszky Gyula³⁸ is, de ő inkább csak mesélt, Rácz Sándoron³⁹ viszont látszott, hogy vannak ambíciói. Valamit egyezkedett Gáspár Sándorral,⁴⁰ és kiment az USA-ba. Ő egyértelműen vissza akart térni a politikai életbe, bár végül is nem lett képviselő, de mindig hagyta magát jelöltetni. Tehát kicsit mindig le is járatta magát... Mindenféle erőnek a jelöltségét elfogadta, talán még a Magyar Október Pártnál is volt. Nagyon szimbolikus az utolsó találkozásunk, igazi életkép volt. Dénes János egy folyosói hokedlin ülve árulta a kis könyveit, Rácz Sanyi meg kivonult, bevonult, kiment a pulpitusra, leadott egy beszédet, majd megint elvonult. Aztán ott volt a kétes múltú Fónay Jenő⁴¹ vezette POFOSZ is, ahová nyomtak be mindenkit, sógor, koma, jó barát alapon.

Én egy darabig részt vettem a pártosodásban, igaz, a legvégén, akkor is olyan szinten, hogy Krassó Magyar Október Pártjában fordultam meg. Talán nem köztudott az, hogy tőlem származik az a jelszó, hogy „nem fogtok lógni!”, illetve az is, hogy „munkát a kommunistáknak!” Lehet, hogy más is kitalálta, de a Magyar Október Pártban ezt én mondtam. Úgy éreztem, hogy ez szellemes. Nem volt ez egy komoly párt. Kifiguráztuk a kerekasztal-tárgyalásokat: egy félig nyilvános helyen bemutattuk, hogy tulajdonképpen milyen álságos ez a „kerekasztalosdi”. Voltak még figyelemfelhívó akciók, aztán amikor már sátoroztak a Parlamentnél, meg ment a dilemma, hogy indulunk is, meg nem is, el is ismerjük, hogy az egész folyamat legitim, meg nem

is, ez már nem nagyon stimmel nekem. Az volt akkor a lényeg, hogy mindenki pártként induljon, mondhat, amit akar, csak ismerje el a rendszert, és akkor felveheti a jutalmat érte.

Érdekes, hogy annak idején mindenki hülyének nézett minket. Most már mindenki okos és azt állítja, hogy már akkor látta, hogy számos kérdés ennyire „le van játszva”. Én biztos nem láttam, hogy a többieknek szóltak-e, azt nem tudom. 1985 után főleg Demszkyn láttam, hogy nagyon helyezkedik a *Beszélő* felé. Korábban ő is pengetett kritikus hangokat, amikor voltak kis összejövetelek, aztán ez teljesen megszűnt. Abban néztek minket teljesen hülyének, hogy azt hittük, hogy itt hamarosan, belátható időn belül változás lesz. Amikor aztán eljött ez a várva várt változás, én sokat nem éreztem belőle.

A mából nézve végképp meg vagyok győződve arról, hogy ez az egész, ami itt rendszerváltás címén történt Kelet-Európában, hatalmas bunda volt. Ezt nem mi döntöttük el, ez valahol *eldőlt*. A folyamat hol így, hol úgy lezajlott. Nekem nem az a hivatásom, hogy pártokban szolgáljak, azzal együtt persze örülök neki, ha minél jobb emberek ülnek a pártokban, miközben azt mondom, hogy a kialakult pártrendszerben igazából nem lehet nagy változást csinálni. Ez az egész úgy lett kitalálva, hogy bizonyos pici játékmódosításokkal két erő váltogassa egymást, az emberek meg aztán szimpátia alapon otthon marakodjanak, majd

³⁸ Obersovszky Gyula (1927–2001): költő, író, lapigazgató. Középkorai tanulmányait anyagi okok miatt nem fejezte be, jegyzőgyakornokként állt munkába. 1944-ben kommunista párttag lett, majd az 1945 márciusától kezdődő földosztás adminisztratív végrehajtásában segédkezett Püspökladányban. 1946-tól a NÉKOSZ szervezője, 1945–49 között a Színművészeti Főiskola hallgatója. 1954-től a MÚOSZ kulturális szakosztályának vezetőségi tagja. Ebben az évben kizárták a pártból és valamennyi állását elveszítette. Visszatérve a fővárosba a Népművelési Intézet megbízásából színházi tanfolyamokat szervezett, a forradalom évében rovatvezetőként dolgozott egy kis példányszámú lapnál. Az 1956-os forradalom során *Igazság* néven lapot bocsátott ki, november 4-ét követően pedig *Élünk* címmel jelentetett meg újságot, ugyanezekkel a fejlécekkel kezdett újra publikálni 1990-ben. Részt vett az 1956. novemberi 23-i „néma-”, majd a december 4-i nőtüntetés megszervezésében. 1957-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. 1967–89 között a *Sportfogadás* c. lap szerkesztője. A Történelmi Igazgatóság Bizottsága (TIB) alapító tagja.

³⁹ Rácz Sándor (1933–2013): szerszámkészítő, politikus. A hódmezővásárhelyi tanyavilágban született. 1946-ban a fővárosba került, majd asztalos- és kádárinásként állt munkába. 1948-tól szerszámkészítőként került a Standard, majd későbbi nevén Beloianisz Híradástechnikai Gyárhoz. 1956 októberében a vállalati munkástanács tagja lett, majd a november 14–15-én az Egyesült Izzóban megalakult Nagy-budapesti Központi Munkástanács elnökévé választották, ebbéli minőségében több tárgyalódelegációt vezetett a Parlamentben, ahol többnyire Kádár János és Apró Antal fogadta őket. 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, az 1963-as „nagy” amnesztiával szabadult. 1987-es nyugdíjazásáig a Híradástechnikai Ipari Szövetkezetnél dolgozott szerszámkészítőként. 1988-ban a TIB alapító tagja lett, a Fidesz tiszteletbeli tagjává választotta. 1993 májusában az '56-os Szövetség vezetőjévé választották.

⁴⁰ Gáspár Sándor (1917–2002): gépszerelő, politikus. A hat elemi elvégzését követően motorgépszerelő tanonc lett a fővárosban, 1945-ben a Magyar Kommunista Párt, 1946 októberétől a rendszer összeomlásáig a párt „parlamentjének” (MDP KV, MSZMP KB) tagja volt. 1947–88 között országgyűlési képviselő. 1952-ben meg kellett szakítania moszkvai pártiskolai tanulmányait, ugyanis a SZOT főtítkárhelyettese, majd első számú vezetője lett. 1955 novemberétől a kollektív államfői testület, az Elnöki Tanács tagja, 1963-tól elnökhelyettese. Az 1968-at követő időszakban a gazdaságpolitikai reformfolyamatok „megtorpedozását” kívánó keményvonalas belső ellenzék egyik oszlopos tagja, Komócsin Zoltán és Biszku Béla mellett egyik azoknak, akik Kádár János vezető szerepét megkérdőjelezték. 1983-ban a SZOT élén személycseré történt, ő pedig a szimbolikusnak szánt elnöki funkciót kapta meg, az 1988. májusi párttervezleten kibukották az MSZMP Központi Bizottságából, majd az év júniusában a SZOT elnöki tisztségéről is lemondott.

⁴¹ Fónay Jenő (1926–2017): mérnök. Kaposvárott és Zalaegerszegen folytatta középkorai tanulmányait, majd 1944-ben levetteként amerikai hadifogságba esett. 1946-ban tudott leérettségizni, majd három éven keresztül egyetemre járt (két év közgazdaságtan, egy év mérnöki tanulmányok). 1946–52 között az MKP, majd az MDP tagja volt. 1952-ben halálos kimenetelű autóbalesetben való vétkeség okán hét hónapra börtönbe került, 1953-ban szabadult. Az 1956-os forradalomban a Széna téri felkelőcsoport egyik vezetőjeként vett részt. Két sikertelen emigrációs kísérletet követően eljárást indítottak ellene, 1958-ban először halálra ítélték, majd hosszas procedúra után 20 évre módosult a büntetése. 1963-ban szabadult és építőipari tervezőállatoknál helyezkedett el. 1984-ben rokkantnyugdíjas lett, 1987-et követően a politikai elitéltek érdekében aktív szervezőmunkába fogott. 1992–1995 között a Magyarok Világszövetségének alelnöke, 1989–2002 között a POFOSZ elnöke.

rámjenenek erre családi-baráti kapcsolatok. Ma sem tudom, mitől éreztem azt, hogy nekem nem szabad ebbe beszállnom, de valószínűleg már voltak olyan jelzések a nyolcvanas években, a szamizdat alatt is, amikor láttam, hogy emberek megszűntek értelmiséginek lenni. Idővel tudatosítottam magamnak, hogy ez a „demokrácia” ehhez a világrendszerhez van szabva, ami nekem alapjában véve nem tetszik.

Én úgy gondoltam, hogy nagyon fontos az, hogy a pártosodás ellenére maradjon egy olyan értelmiségi bázis, amelyik abból is példát mutat, ha arról van szó, hogy polgári engedetlenséget is lehet vállalni a hatalommal szemben. Erőszakmentesen, polgári úton, hiszen korábban maga az egész szamizdat is erre volt egy példa. Ezt mi a sajtószabadság érdekében tettük, de ezt bármilyen más érdekében lehet tenni, és ez egy nagyon fontos küldetés. Nyilván, ha már nincs rá szükség, akkor nem kell „polgári engedetlenkedni”.

Az viszont nem áll hozzám közel lelkiileg, hogy én, hogy mondjam, a pozícióba került ismerőseimhez kilincseljek. Lehet, hogy emögött a mélyben valami büszkeség is lappang. Én hiába mondtam Dénes Jánosnak, hogy „Jánoskám, te hiába szerepeltél klasszul” – ugyanis nagyon nehéz volt neki ellenszélben, ott sutyorogtak mindig körülötte, őt is hülyének nézték. Nekem nagyon kivételes figura volt. Végül visszahátrált az MDF-ből, és már Csurkákékhöz se lépett be. Kilépett ugyan, mégis „benne volt”. Adta a nevét ahhoz, hogy induljon ezeken a választásokon, hogy országgyűlési képviselő legyen, az emberek pedig úgy látják, hogy bizony megvan a 400-500 ezer forintos nyugdíja. Haszonélvezője annak, ami szándékainkkal ellentétesen kialakult. Én lényegében még büntetést is kaptam, amikor például a nyugdíjamért folyamodtam, kiderült, hogy a szamizdatos évek nem számítanak munkaviszonynak... Erre mit lehet mondani? Ez megint csak egy büntetés? Kicsit igen. Bár az is fontos, hogy az ember mihez adja a nevét. Petőfi írt egy olyan verset a márciusi ifjakról, amelyben azt fogalmazta meg, hogy nem baj, ha másé

a dicsőség, ha a haza sorsa jól alakul. Sokszor van úgy, hogy nem azok aratják le a babérokat, akik a leginkább megérdemelnék. A rendszerváltásban vitt szerep esetében inkább egy olyan veszély van, hogy aki ránk gondol, az inkább úgy is gondolhat ránk, hogy „Ti is benne voltatok abban, hogy ezt a »vadkapitalista izét« a nyakunkra hozzák”.

Nagyon sokáig volt több próbálkozás is, más irányokból, hogy valahogyan felkaroljanak, de valamennyi valami miatt kicsorbult. Szász István⁴² állandóan kint volt nálunk csütörtök esténként a klubtalálkozón, és ette két pofára a palacsintát, aztán eltűnt. '89 után hívta a feleségem többször is telefonon, ugyanis egy lapkiadó vállalatnál helyezkedett el, s kereste, hogy nem tudna-e nekünk valamit segíteni. Akkor visszakerdezett a telefonban, és úgy tett, mintha nem is ismerné a feleségem. Ugyanígy eljárt hozzánk Sárosy László,⁴³ aki az Antall-kormányban az agrártárca egyik államtitkára lett. Ő hívott engem a sajtóosztályra. Neki „köszönhetem”, hogy az 1988-as Erdély-tüntetésről lemaradtam. Előtte ugyanis vendégségben voltam nála, s olyan rossz bort itatott meg velem, hogy egész vasárnap betegen feküdtem otthon. Eörsi István⁴⁴ is írt nekem levelet, mondván, ha lesz valami, azonnal szól. Ez vagy másfél évtizeddel ezelőtt volt...

Annyiban más a helyzetem, hogy anyagilag rosszabbul állok ma, mint akkor. Az ellenzéki időkben volt egy Skoda autóm, most egy kerékpárom van. Én azt gondoltam, hogy értelmiségiként meg tudok maradni, de kiderült, hogy nem. Kiderült, hogy választanom kellett volna. Azóta én nem tudtam semmilyen álláshoz jutni. Ennek vajon mi oka lehet? Én kicsit ugyanúgy vagyok most is, mint annak idején, állástilalom alatt vagyok, hallgatom a szamizdatot, ami most is annak számít, meg szabadegyetemre járok. A rendőrség nem zaklat, ez az én személyes életemben a lényegi különbség.

GULYÁS MARTIN

(A beszélgetés 2022. július 5-én készült.)

⁴² Szász István (1938–2019): újságíró. A *Magyar Hírlap*, a *Magyar Nemzet* és a *Népszava* munkatársa.

⁴³ Sárosy László (1945): mérnök. Az esztergomi Ferences Gimnáziumban, majd az óbudai Árpád Gimnáziumban folytatott középiskolai tanulmányait követően egyetemi tanulmányait a Veszprémi Vegyipari Egyetemen végezte. Az állambiztonság „terhelő adatok alapján” beszervezte, 1969-ig adott írásos jelentéseket az egyetemi ifjúságról és a tanári karról, amikor is megtagadta a további együttműködést. Átjelentkezés alapján a fővárosba került, 1966–69 között a Felsőfokú Élelmiszeripari Technikumot végezte el. Ezt követően a Pannónia Szálloda és Vendéglátó Vállalatnál helyezkedett el áruforgalmi előadóként. 1973–86 között az Agrárgazdasági Kutatóintézet tudományos munkatársa, 1986–90 között a Magyar Agrártudományi Egyesület titkára. Részt vett a *Demokrata* c. szamizdat terjesztésében, szerepet vállalt az MDF 1988. novemberi kiskunmajsai mezőgazdasági fórumának megszervezésében. Az MDF III. kerületi szervezetének vezetőségi tagja, 1990-ben a főváros 4. sz. választókerületében szerzett képviselői mandátumot. 1990–93 között a Földművelésügyi Minisztérium politikai államtitkára. 1994–98 között önkormányzati képviselő.

⁴⁴ Eörsi István (1931–2005): író, műfordító. 1954–56 között a *Szabad Ifjúság*, majd az *Egyetemi Lapok* szerkesztője. Az 1956-os forradalomban a Szabad Kossuth Rádió, az *Igazság* és az *Élünk* lapok munkájában vett részt, egyik szervezője a nőtüntetésnek, valamint összekötő az Írószövetség és a Nagy-budapesti Központi Munkástanács között. 1957 szeptemberében nyolc év börtönre ítélték, 1960-ban bekövetkezett szabadulását követően két évig publikációs tilalom alatt állt. 1962-ben lett az *Élet és Irodalom* munkatársa, 1977–82 között a kaposvári Csiki Gergely Színház dramaturgjaként dolgozott, innen azonban politikai okokból eltávolították. 1983–86 között az NSZK-ban élt, a rendszerváltoztatás után visszatért a kaposvári színházba. 2004-ig az SZDSZ tagja, számos közéleti tárgyú publicisztika szerzője a *Magyar Narancs* és a *Beszélő* hasábjain.